

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 24(63) №1. Часть 1 2011 г. С. 152 – 157

УДК 811.16: 81-115: 81'442:81'37: 81:28

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ ДЕВЕРБАТИВИ В ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОМУ РАКУРСІ

І. М. Нечитайло

*Київський національний лінгвістичний університет,
м. Київ*

У даній статті розглянуто діалектні девербативні імена-зооніми праслов'янського віку у територіальному, порівняльно-історичному та семантичному аспектах, проаналізовано їхні семантико-словотворні типи.

Ключові слова: девербативна лексика, семантико-словотворні типи, семантичні трансформації, праслов'янський діалектизм.

Можна з упевненістю сказати, що однією з центральних проблем славістики, як і раніше, залишається проблема членування праслов'янського мовного світу. Вирішення її лежить частіше за все на шляху встановлення схожостей і розбіжностей у фонетичній, морфологічній, словотвірній, а також лексико-семантичній системах слов'янських мов. Протягом останніх чотирьох десятиліть до сфери дослідження хронології та діалектного розмежування спільнослов'янської прамови все частіше залучаються праслов'янські діалектизми — рефлексии мовних явищ, що панували на територіях, охоплених праслов'янською мовою, збережені в архаїчних зонах сучасної Славії. У зв'язку з цим висуваються різні критерії. Традиційно серед них найбільш усталеними і такими, що мають найбільшу діагностуючу силу, є історико-морфологічні, історико-словотвірні, історико-лексичні та історико-фонетичні, які не випадково лягли в основу традиційного членування слов'янських мов на східні, західні і південні. Проблеми формування та розвитку праслов'янської діалектної лексики в загальнославистичному контексті опрацьовувалися Ф. П. Філіним, М. Фасмером, О. М. Трубачовим, О. С. Мельничуком, Л. В. Куркіною, Ж. Ж. Варбот, Т. І. Вендіною, В. В. Мартиновим, В. А. Меркуловою та ін. [5; 11].

Найважливішою складовою частиною розшуків у цій сфері можна вважати вивчення тих чи інших діалектів у загальнослов'янському контексті та встановлення їхніх зв'язків з іншими слов'янськими діалектами. Особливо широкі перспективи у вивченні історії сучасних слов'янських мов, зокрема діалектної основи прамови слов'ян, відкриває обробка праслов'янських елементів у словниковому складі окремих ареалів кожної мови. Ареологічний аналіз поширення рефлексів прамови у певних діалектах дозволяє судити про тривалі діалектні зв'язки за часів формування окремих слов'янських мов.

Метою даного дослідження є визначення корпусу праслов'янських діалектизмів-зоонімів віддієслівного походження, представлених у сучасних

слов'янських мовах, і семантичних засобів їхнього утворення. Досвід роботи з архаїчною лексикою слов'янських мов дозволяє визначити праслов'янські діалектизми як присутні в периферійних діалектних зонах слов'янського світу рефлекси прамови, що зберегли незмінними свої фонетичні, морфологічні та семантичні характеристики [6, с. 156 – 157].

Однак у сфері аналізу праслов'янських діалектизмів морфологічний, словотвірний і фонетичний критерії використовуються тією чи іншою мірою лише фрагментарно, на прикладі лексико-граматичних розрядів слов'янської прамови або у вигляді спеціальних досліджень певних ареалів. У той же час розробка проблеми праслов'янських діалектизмів при вирішенні питання про членування праслов'янського мовного світу на рівні лексики є базовою.

Учення про праслов'янські діалектизми у слов'янських мовах передбачає свій розвиток у встановленні і систематизації їхнього складу відповідно до семантичних і словотвірних особливостей, територіальної дистрибуції у масштабах загальнослов'янської діалектної системи з подальшою діахронічною інтерпретацією діалектного членування праслов'янської мови.

Складність опису семантичних дериваційних рис праслов'янських діалектних імен пов'язана з тим, що в сучасному мовознавстві тільки почала розроблятися типологія підходу до вивчення давньої ареальної лексики у діахронічному аспекті, а у сфері семантики для неї нема однозначних рекомендацій. Про це свідчить не лише той факт, що саме поняття «праслов'янський діалектизм» трактується не досить чітко, але і те, що питання про його параметри і періодичну віднесеність у межах слов'янської прамови не є остаточно вирішеними. У царині семантичних перетворень давніх діалектних девербативів спостерігається та ж сама картина: відсутність теоретичного і методичного апарату, розмитість самого поняття «праслов'янський діалектизм», що призводить до його вивчення одночасно з архаїзмами та іншими слов'янізмами. Процес дослідження закономірностей семантичних змін у структурі цього давнього пласта лексики ускладнюється тим, що не розроблено принципів семантико-словотвірної типології, не визначено критеріїв відбору діалектних явищ того періоду, релевантних структурних ознак, що могли б стати основою порівняння дериваційного потенціалу на рівні діалектів. У зв'язку з цим у нашому дослідженні пропонується модель семантико-словотвірного опису девербативних імен, що були притаманними праслов'янським діалектам, з урахуванням їхніх форм, значень і місцезнаходження.

Окремою проблемою дослідження діалектних слів праслов'янського віку є послідовність репрезентації матеріалу. На наш погляд, для демонстрації лексичних одиниць праслов'янського походження слід брати до уваги кількість прамовних лексичних реконструкцій, представлених у кожній мові та її діалектах. Як стверджує О. Ф. Журавльов, „чим більшим є праслов'янський словник будь-якої мови, тим більше в ньому вузькодіалектних праслов'янських лексичних утворень; і навпаки, чим він є коротшим, тим більшу його частину складають широко поширені, загальнослов'янські слова, і тим більшою є частина слів, яка перетинається з праслов'янською лексикою інших мов” [4, с. 127]. Йому належить обчислення рів-

ня спорідненості слов'янських мов за наявністю в них спільних слів прамови, який передається індексом G, значення якого для зв'язків на рівні підгруп дорівнюють 0,95 або 1,05 (між старослов'янською та давньоруською мовами 1,45). Особливо тісною та беззаперечною близькістю відрізняються шість груп, що відповідають найбільш поширеним уявленням про діалектне членування пізньопраслов'янської мови: 1) південнослов'янські (болгарсько-македонська та сербсько-хорватсько-словенська групи), 2) західнослов'янські (чесько-словацька, лужицька та лехітська) і 3) східнослов'янська група [4, с. 67].

Складені О. Ф. Журавльовим лексикостатистичні схеми генетичних зв'язків між слов'янськими мовами свідчать про різну якість ізоглосних конфігурацій праслов'янських рефлексів у мовах за межами своїх підгруп. Так, генетичні зв'язки лексичних прамовних ідіомів болгарсько-македонської групи поза південнослов'янським ареалом характеризуються найменшою кількістю показників: 6 G 0,95, 1 G 1,05 та 1 G 1,45, що свідчить про великий праслов'янських словник у складі старослов'янської, болгарської та македонської мов. Більш значним поширенням праслов'янських лексем за межами свого ареалу відрізняється сербсько-хорватсько-словенська група: ефект її близькості з іншими мовами становить 7 G 0,95, 2 G 1,05.

Західнослов'янські мови у відношеннях з іншими слов'янськими мовами поводяться інакше. Лехітські мови демонструють сполучення індексів 5 G 0,95 та 3 G 1,05, а чесько-словацька група — 8 G 0,95 та 3 G 1,05. Лужицька мовна група характеризується великою щільністю лексикостатистичних зв'язків із лехітськими мовами у порівнянні з чеською та словацькою, що дає підстави В. Ташицькому та З. Штіберу не лише говорити про „лехізовану” сутність нижньолужицької, а й навіть ототожнювати її з лехітськими мовами [18]. Проте в східних та південних слов'янських мовах (за винятком словенської) давній лексичний пласт лужицьких мов майже не знаходить відповідників (1 G 0,95).

Згідно зі схемами 1 та 4, найбільшу кількість реконструйованих для праслов'янського стану слів, співвідносних з лексикою інших груп, та менший рівень індивідуалізації прадавньої лексики демонструють східнослов'янські мови, що досить яскраво відбито великими значеннями індексу: 10 G 0,95 та 3 G 1,05 [4, с. 135, 138].

Логіка дослідження підказує, що характеристику праслов'янської спадщини слов'янських мов є доцільним здійснювати відповідно до рівня зростання сили генетичних зв'язків між цими мовами за лексикостатистичними даними, тобто у послідовності: південнослов'янські — західнослов'янські — східнослов'янські мови.

У межах південного ареалу від дієслівної основи зі значенням впливу праслов. *тъгк- / *тъгс<-, присутньої у праслов. *тъгкъ, *тъгкъ(ъ), *тъгс<iti, *тъгkati, утворився іменник на позначення об'єкта дії праслов. *тъгс<ь/ *тъгс<a. Сфери його поширення — діалекти болгарської, сербської та хорватської мов: болг. діал. *мр/чо* чол. р. “про брудну або смуглу дитину”, *Мр/чо* чол. р. прізвисько чорного собаки або смуглої людини (пірдоп.), серб. діал. *мр/ч* чол. р. “сажа, кіпоть”, також діал. *мр/ча* та *мр/ча* чол. р. “людина з темними очима, волоссям та шкірою, смуглий; домашня тварина з темною шерстю та прізвисько такої тварини (чол. р. “пес”, жін. р. “корова”); діал. *мрче*, -а, чол. р. “домашня тварина з темною, чор-

ною шерстю (кінь, віл)”, *Мрче* чол. р., ім'я, топонім Мгс<а (Вітковац), хорв. діал. мгс<а жін. р., прізвисько білої вівці з чорними плямами біля очей та носу (чакавськ.) [1, с. 119; 8 XIII, с. 217, 219; 17 VII, с. 49; 13 I, с. 568; 11 XXI, с. 129, 130].

Приклади суміщення в одній словоформі локального та процесуального значень являють рефлексі у південнослов'янських мовах праслов. *kotidlo — похідного з суфіксом *-(i)dlo* від дієслова праслов. *kotiti. До них належать: болг. *котіло* сер. р. “окіт”, “лігво, логовисько”, діал. *котіло* сер. р. “місце, де, за народним повір'ям, зимують змії” (західн.), “народження, рід” (плевен., іхтіманськ.), “дітлахи” (разложк.), “місце, де народжуються вовча та, ведмежата” (софійськ.), “місце, де народжуються зайці” (доброслав., софійськ.), котілу “гніздо (зміїне, мишаче та ін.)” (врачанськ.), *кутілу* сер. р. “тварини одного поносу”, макед. *котило* сер. р. “лігво, логовисько”, “порода”, серб. *кòтило* сер. р. “місце окоту, логовисько, гніздо”, “рід”, “народження”, також діал. хорв. *kotilo* сер. р. “тс.” (Дубровник, Задар) [1 I, с. 252; 1 II, с. 87; 1 V, с. 26; 1 VI, с. 187; 7 I, с. 358; 8 X, с. 326; 17 V, с. 397; 12 XI, с. 204].

Звернімося до західного ареалу. В утворенні найменування об'єкта дії взяло участь дієслово праслов. *kręgno↔ti, основа якого у поєднанні з суфіксом *-ul'a* дала праслов. *kręgul'a. За переконанням О. М. Трубачова, значення дієслова регіонального поширення, що продовжує ще індоєвропейські відношення *kręgno↔ti “ціпеніти, твердіти”, є похідними від “кружити, крутити, скручувати(ся)” і демонструють різноспрямованість словотвірної та семантичної деривації основ праслов. *kręg-, *kro↔g-, *kręč-, *kręk- [12 XII, с. 142 – 143]. Отже, віддієслівне *kręgul'a має позначати “те, що піддалося скручуванню”, тобто “об'єкт дії”, що і було збережене у словацьк. *krahul'a* жін. р. “загнута палиця” (морав.). Заслугує на увагу похідний іменник словацьк. *krahulec* — зоонім *Assipiter nisus* (новоградськ.), який свідчить про перебування словацьк. *krahul'a* на більш широкій території [14, с. 266; 16, с. 146].

До розряду віддієслівних іменників, що пройшли складний шлях семантичних змін, належить праслов. *gyzъ, споріднений, очевидно, з праслов. *gъзь. Його огласовка походить, на думку О. М. Трубачова, з дієслівного ітератива-дуратива праслов. *gyzati [12 VII, с. 224]. Цілком імовірно, що, як і праслов. *gyzdno↔ti, з паралельними формами праслов. *gyzďь, *gyzda, вони можуть виводитися з індоєвроп. *g^ul^odh- / *g^ul^o(u)dh-, а первісне дієслівне значення — з “ставати гідким, огидним, сповнятися гиддю”. Географія поширення цього девербативу у слов'янських мовах поширюється на заході та сході в крапкових зонах: нижньолюж. *gizk* “гедзь, овід”, польськ. діал. *giz* чол. р. “тс.” (варш.), білор. *гіз* чол. р. “муха-гедзь,” [12 VII, с. 224; 15 I, с. 252; 3 I, с. 504 – 505]. Схема семантичних перетворень праслов'янської форми видається такою: “бути гідким” → “те, що є бридким” → “те, що походить з бридкого, пов'язане з ним”. Отже, зоонімічна назва сформувалася в результаті актуалізації сем означення за дією з конотативними елементами та з подальшою метонімічною трансформацією за місцем.

Східнослов'янський ареал дав найменшу кількість вузьколокальних архаїчних зоонімів. Дієслово праслов. *lęgati, яке виявило словотвірну активність у напрямку

формування назви суб'єкта дії, дало ім'я праслов. *lęga “стегно; жаба”, чим втілило семантичний тип “дія” → “знаряддя дії” та “дія” → “діяч”. Рефлекси праслов. *lęga фіксуються у російськ. діал. *ля/га* “стегно, ляжка” (тульськ., новг., волог., свердл.), *ля/га/* “жаба” (тульськ., калузьк.) [12 XV, с. 53 – 54; 2 II, с. 740; 9 17, с. 254;].

Праслов. *lo↔govъка пройшло у своєму становленні кілька етапів: від дієслова праслов. lękti до праслов. *lo↔gъ, що став назвою місця через етап позначення об'єкта дії, та прикметника праслов. *lo↔govъ, а по тому — приєднанням суфікса *ъка* утворилося праслов. *lo↔govъка, яке має продовження у ряді східнослов'янських мов. До них, крім старорос. *Луговка* (особове власне ім'я XV ст.), належать російськ. діал. *лүгówka* “чайка, чаечка” (яросл., влад., моск., донськ., новг., ленінгр.), “чайка” (влад.), “качка (лугова)” (влад., олон.) [9 17, с. 175], укр. *Лугівка*, водна назва басейну Прип'яті [10, с. 329]. Серед вказаних девербативів найбільш давнім можна вважати те, що позначає птахів за їхнім місцем перебування і вживається у владимирських, вологодських, ярославських, олонцьких говірках [12 XVI, с. 139].

Знайомство з вузьколокальними зоонімами, походження яких сягає праслов'янської давнини, дозволяє стверджувати, що семантичні типи утворення праслов'янських девербативів відрізняються системним характером, що знаходить вираження в існуванні суворо окреслених семантичних груп імен, мотивованих відповідними дієслівними основами, і специфічних механізмів перетворення семантичної структури цих основ. Зооніми, що належать до праслов'янських діалектизмів, зафіксованих у сучасних мовах, мотивовані дієсловами фізичної дії (“деформація”, “ушкодження”, “стан”, “переміщення”) і утворилися за схемою “дія” → “суб'єкт дії”, “дія” → “об'єкт дії”, “дія” → “місце дії” → “об'єкт дії”. Зонами поширення цієї лексичної мікросистеми є переважно західно- та південнослов'янські мови, у східних регіонах вона представлена обмежено. Найбільш регулярні семантико-словотвірні відповідники мають болгарські і македонські, сербські і хорватські, чеські і хорватські, польські і нижньоалузицькі, російські і українські, словацько-білоруські крапкові зони діалектів.

Лінгвогеографічна характеристика більшості розглянутих випадків утворення і поширення праслов'янських девербативів — назв тварин є підставою для встановлення пізньопраслов'янських контактів внаслідок спільного проживання або спільного походження діалектів, які нині відбиваються ізоглосами переривчастого характеру.

Література

1. Българска диалектология. — Т. I – VI. — София: БАН, 1962 – 1967.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. — СПб.; М., 1880 (перевид. фотосп. — М.: Русский язык, 1981). — Т. II.
3. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т. / За ред. О. С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1982 – 2007. — Т. 1 – 5.
4. Журавлев А. Ф. Лексикостатистическое моделирование системы славянского языкового родства. — М.: Издательство Индрик, 1994. — 254 с.
5. Куркина Л. В. Паннонославянская языковая общность в системе диалектных

отношений праславянського языка // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Братислава, сентябрь 1993 г. Доклады российской делегации / Отв. ред. акад. Н. И. Толстой. — М.: Наука, 1993. — С. 36 – 46.

6. Нечитайло И. Н. Праславянские диалектизмы отглагольного происхождения в русском языке, их семантика и распространение // Материалы XI Конгресса МАПРЯЛ «Мир русского слова и русское слово в мире». — Т. 3. — Варна, 2007. — С. 156 – 160.

7. Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувања / Ред. Б. Конески; сост. Т. Димитровски, Б. Корубин, Т. Стаматоски. — Скопје : Ин-т за македонски јазик. — 1961 — 1969.

8. Речник српскохрватског књижевног и народног језика. — Београд: Српска Академија наука: Институт за српскохрватски језик, 1959 — 1978.

9. Словарь русских народных говоров / Под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова. — Л. : Наука, 1961 – 1999. — Вып. 1 – 33.

10. Словник гідронімів України. — К.: Наук. думка, 1979. — 780 с.

11. Трубочев О. Н. Регионализмы русской лексики на фоне учения о праславянском лексическом диалектизме // Русская региональная лексика XI – XVII вв. — М.: Наука, 1987. — С.17 – 28.

12. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд // Под ред. О. Н. Трубочева. — Вып. VII, XI, XII, XV, XXI. — М.: Наука, 1974 – 2000.

13. Hraste M., Šimunović P. Čakavisch-deutsches Lexicon / Unter Mitarbeit und Redaktion von R. Olesch // Slavistische Forschungen 25/1. — T.1. — Köln ; Wien, 1979.

14. Kálal M. Slovenský slovník z literatury aj nářečí (Slovensko-český slovník a český ukazovatel'. — Banská Bystrica, nakladom vlastnym, 1924. — 992 s.

15. Muka E. Słownik dolnosербскеје рѣcy а јеје нарѣcow. St. Pb., 1911. — Praha, 1926, 1928. — Bd. I – III.

16. Orlovski J. Gemerský nářečový slovník. — Martin: Osveta, 1982. — 423 s.

17. Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Obraduje Đ. Daničić. — Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. — 1880 – 1976.

18. Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. — Warszawa: PWN, 1989. — 266 s.

Нечитайло И. М. Праславянские девербативы в диалектологическом ракурсе.

В статье рассмотрены диалектные девербативные имена-зоонимы праславянского времени в территориальном, сравительно-историческом и семантическом аспектах, проанализированы их семантико-словообразовательные типы.

Ключевые слова: девербативная лексика, семантико-словообразовательные типы, семантические трансформации, праславянский диалектизм.

Nechitaylo I. Proto-Slavic deverbatives in the dialectological foreshortening.

The investigations of dialectal verbal names-zoonyms of Proto-Slavic age in territorial, comparative-historic and semantic aspects are presented in the given article. Their semantic and word-building types are analyzed.

Key words: verbal words, semantic and word-building types, semantic transformations, Proto-Slavic dialectism.

Статья поступила в редакцию 30 сентября 2010 г.